

ARAB TILIDA SHART MAYLINING SEMANTIKASI

Nosirjonov Muhammadamin Sunnatjon o'g'li

Alfraganus universiteti

2-kurs arab filologiyasi talabasi

Tursunaliyeva M.A.

Ilmiy rahbari:

Aslida arab nahvi kitoblarida fe'l mayli degan atamaning o'zi mavjud emas. Binobarin, arab tilida fe'lning shart maylida kelishi, ya'ni fe'lning jazm yoki majzum holati, fe'l kategoriyasi bilan emas, balki maxsus yuklamalar bilan bog'liq. Fe'llarning shart (jazm) holatida kelishini talab qiluvchi yuklamalar arab nahvida "hurufu-sh-shart" – shart yuklamalari deb ataladi..

Arab tili grammatikasiga oid mahalliy hamda xorijiy kitoblarda "shart mayli" tushunchasi borasida bir necha izohlar berib o'tilgan¹⁷. Mazkur tushuncha "shart mayli" xarakteri, uning xususiyatlarini to'liq ochib bera olmaydi, chunki bu shakldagi fe'l real-shartli ish-harakatni faqatgina shart maylini talab qiluvchi yuklamalar bilan birga ifodalay oladi. Boshqacha qilib aytganda, shart maylidagi fe'l faqatgina shartni bildiravermaydi, bu shakl boshqa yuklamalar bilan birga kelganda, turli vazifalarni bajaradi.

Shart mayli (jazm) shaklini talab qiluvchi yuklamalar soni arabshunos olimlarning tadqiqotlarida turlicha ko'rsatiladi. Masalan, rus olimlaridan B. M. Grande (o'n to'rtta)¹⁸, A. A. Kovalyov va Sh. G. Sharbatovlar (asosiy o'nta)¹⁹, V. G. Lebedev va L. S. Tyurevalar (asosiy o'n bitta)²⁰, V. E. Shagal, N. M. Merekin va F. S. Zabirovlar (asosiy sakkizta)²¹ shart yuklamalarini qayd etadilar. O'zbek tilshunos-arabshunoslari – N. Ibrohimov va M. Yusupovlar (asosiy o'nta)²², B. Z. Xalidov (asosiy ettita), E. Talabov (asosiy sakkizta)²³ yuklamalarni ajratadilar. Mahalliy tadqiqotlarda jazm shaklini talab qiluvchi yuklamalar haqida to'liqroq ma'lumotlarni A. Hikmatovning kitobida topish mumkin. U o'n to'rtta yuklamani keltiradi:

¹⁷ Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskoy osveshenii. – M., 2001; Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazika. – M., 2001; Lebedev V.G., Tyureva L.S. Prakticheskiy kurs arabskogo literaturnogo yazika. V 2-x ch. Ch.2. Normativniy kurs. – M., 2005; Xalidov B.Z. Uchebnik arabskogo yazika. – T., 1981; Shagal V.E., Merekin N.M., Zabirov F.S. Uchebnik arabskogo yazika. – M., 1993; Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997; Talabov E. Arab tili. – T., 1993 va boshqalar.

¹⁸ Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitelno-istoricheskoy osvemenii. – M., 2001. – S. 510.

¹⁹ Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazika. – M., 1969. – S. 475.

²⁰ Lebedev V.G., Tyureva L.S. Prakticheskiy kurs arabskogo literaturnogo yazika. V 2-x ch. Ch.2. Normativniy kurs. – M., 2005. – S. 423–425.

²¹ Shagal V.E., Merekin N.M., Zabirov F.S. Uchebnik arabskogo yazika. – M., 1993. – S. 303–304.

²² Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 116.

²³ Talabov E. Arab tili. – T., 1993. – B. 284–285.

Kimki oliylikni istasa, kechlarni bedor o'tkazsin.

مَا: مَا تَحْصُلُ فِي الصِّغَرِ يَنْفَعُكَ فِي الْكِبَرِ.

Yoshlikda nimaniki yig'gan bo'lsang, ulg'ayganingda senga foyda beradi.

مَهْمَا: مَهْمَا تُبْطِنُ تُظْهِرُهُ الْأَيَّامُ.

Garchi sen uni yashirsang-da, kunlar uni oshkor qiladi.

مَتَى: مَتَى يَصْلَحُ قَلْبُكَ تَصْلَحُ جَوَارِحُكَ.

Qachonki qalbing yaxshi bo'lsa, tashqi ko'rinishing ham yaxshi bo'ladi.

أَيَّانَ: أَيَّانَ تَحْسَنُ سِرِيرَتَكَ تَحْمَدُ سِيرَتَكَ.

Qalbing chiroyli bo'lgandagina xulqing maqtaladi.

أَيَّامًا: أَيَّامًا تَتَوَجَّهُ تَصَادَفُ رِزْقِكَ.

Qayergaki yuzlansang rizqinga ro'baro bo'lasan.

أَنَّى: أَنَّى يَذْهَبُ ذُو الْمَالِ يَجِدُ رَفِيقًا.

Davlatmand kishi qaerga borsa, do'stini topadi.

حَيْثُمَا: حَيْثُمَا تَسْتَقِمُّ يَقْدِرُ لَكَ اللَّهُ نَجَاحًا.

Qayerda to'g'ri bo'lsang, Alloh senga muvaffaqiyat ato qiladi.

كَيْفَمَا: كَيْفَمَا تَعَامَلُ إِخْوَانُكَ يَعَامِلُوكَ.

Birodarlaringga qanday muomala qilsang, ular ham senga shunday muomala qiladi.

أَيُّ: أَيُّ إِنْسَانٍ يَحْتَرَمُ أَبَاهُ يَحْتَرَمُ مِنْ ابْنِهِ²⁷.

Qaysi inson otasini hurmat qilsa, o'g'lidan hurmat ko'radi.

Demak, aytishimiz mumkinki, shart mayli quyidagi holatlarda ishlatiladi:

1) shart maylini talab qiluvchi to'rtta yuklama ta'sirida yuzaga keladi, ammo shart mazmunini bermaydi;

2) shart ergash gapli qo'shma gaplarda (shart ergash gapning va bosh gapning kesimlari o'n ikkita yuklama ta'sirida shart maylida keladi). Gapda shartni bildiruvchi xususiyatlarni ifodalashda fe'l-kesimning shakli, yuklamalar va predikativ qismlarning ketma-ketlik tarkibi muhim o'rin tutadi. Arab tili sintaksisi xususiyatlaridan biri – bu so'zlarning qat'iy tartibi va moslashuvi.

Aytib o'tish kerakki, yuqorida zikr etilgan shart yuklamalarini hosil qiluvchi ayrim so'zlar (ya'ni, أَيُّ، أَيْنَ، مَتَى، مَهْمَا، مَنْ، أَيْ، أَيُّ) sodda gaplar tarkibida fe'lga ta'sir qilmaydi.

Bu olmoshlar o'z ma'nolarini saqlab qolgan holda, shartni bildiruvchi fe'liy gaplarda shart yuklamalari vazifasida kelishi mumkin va fe'lning jazm holatida bo'lishini talab qiladi. Bunday so'zlar “in (إن) vazifasida keluvchi ismlar”

(الْأَسْمَاءُ الَّتِي تَقَعُ مَوْقِعَ إِنْ) deb nomlanadi

2. Ular quyidagilar:

A) umumlashtiruvchi olmosh:

1) kimki, agar kimki”, masalan:

مَنْ أَفْشَى السِّرِّ فَلَيْسَ بِأَمِينٍ²⁸.

²⁷ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – B. 176–179.

Kimki sirni fosh qilsa, u xavfsizlikda bo'lmaydi (xavfsizlikni yo'qotadi).

مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ وَ مَنْ يَفْعَلْ الْخَيْرَ يَجْزِ عَلَيْهِ²⁹.

Agar kimki yomonlik qilsa, u bilan jazo oladi, kimki yaxshilik qilsa, uning mukofotini oladi.

2) “nimaniki”, “garchi”, masalan:

مَهْمَا تُبْطِنُ تُظْهِرْهُ الْآيُ ام.

Garchi sen uni yashirsang-da, kunlar uni oshkor qiladi.

3) “nimaniki”, masalan:

مَا تَفْعَلُوهُ فِي الدُّنْيَا تَلَاْقُوهُ فِي الْآخِرَةِ³⁰.

Bu dunyoda nimaniki qilsangiz, oxiratda o'shani olasiz.

4) “qaysiki, qaysi”, masalan:

أَيَّ كِتَابٍ تَقْرَأُ تَسْتَفِدُّ.

Qaysi kitobni o'qisang ham, foyda olasan.

أَيَّ يَوْمٍ تُسَافِرُ أَسَافِرُ مَعَكَ³¹.

Qaysiki kunda safarga ketsang ham, men sen bilan ketaman.

B) “makon va zamon ravishlari” ma'nosini bildiruvchi so'zlar fe'li jumalalarda shartni ifodalayotganda, fe'lni jazm holatiga qo'yadi.

Ular “hurufu-sh-shart ma'nosidagi hollar” (الظُرُوفُ الَّتِي تُجَازَى بِهَا) deb nomlanadi:

1) “qachon, qachonki”

مَتَى يَصْلُحُ بَاطْنُكَ يَصْلُحُ ظَاهِرُكَ³².

Qachonki qalbing to'g'ri (yaxshi) bo'lsa, tashqi ko'rinishing ham yaxshi bo'ladi.

1) “qaerda, qaerdaki”

أَيْنَ تَكُنْ تُكْرَمَ

Qayerda bo'sang ham, izzat-hurmat olasan.

2) “qachon, qachonki”

إِذَا تَتَعَلَّمَ تَتَقَدَّمْ³³.

Qachonki ta'lim olsang, rivojlanasan (peshqadam bo'lasan).

3) “qachonki, qandayki, qaerdaki”

أَتَى يَذْهَبُ صَاحِبُ الْمَالِ يُكْرَمَ.

Davlatmand (boy) odam qaerga borsa, izzat-hurmatda bo'ladi.

4) “qachonki”

أَيَّانَ تَسْأَلُنِي أَجِبْكَ³⁴.

Qachonki mendan so'rasang, senga javob beraman.

²⁸ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – B. 144.

²⁹ O'sha asar. –B. 144.

³⁰ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 177.

³¹ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144

³² O'sha maba.-B. 144

³³ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 178..

³⁴ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

V) ayrim soʻzlar (yaʼni, soʻroq olmoshlar) feʼliy gaplarda yuklamasi bilan birga kelganda, feʼlning jazm shaklida kelishini talab qiladi:

- 1) أَيَّمَا – “nimaniki”
- 2) أَيُّمَنْ – “kimniki”
- 3) أَيِّنَمَا – “qaerdaki”

أَيِّنَّمَا تُكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ.³⁵

Qaerdaki boʻlsangiz ham, oʻlim muqarrar..

- 4) حَيْثُمَا – “qaerdaki, qaerdan”

حَيْثُمَا تُتْرَلُ تُكْرَمُ 1.

Qayerda toʻxtasang ham, izzat-hurmatda boʻlasan.

- 5) كُلَّمَا – “har qachonki”

كُلَّمَا تُتَّقِينَ الْعَمَلَ تَبْلُغُوا الْأَمَلَ.

Har qachonki ishni mukammal (puxta) qilsang, orzuingga yetasan.

- 6) كَيْفَمَا – “qanday”

كَيْفَمَا تُعَامِلُ النَّاسَ يُعَامِلُوكَ.

Odamlarga qanday muomala qilsang, ular ham senga shunday qiladilar.

Yuqorida aytib oʻtganimizdek, “hurufu-sh-shart” shart ergash gapli qoʻshma gaplar tarkibida qoʻllaniladi. Arab tili meʼyoriy grammatikasida shart ergash gapli qoʻshma gaplar undagi ish-harakatning bajarilishi yoki bajarilmasligi shartidan kelib chiqib, ikki turga boʻlinadi. Bosh gapdagi ish-harakatning amalga oshish sharti real (“Yaxshi oʻqisang, tushunasan” kabi) va noreal (“Yaxshi oʻqiganingda edi, tushunarding” kabi) boʻlishi mumkin. Arab tilida, odatda, shart yuklamasi bilan kelayotgan shart ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

I. Real shartni bildiruvchi shart ergash gap oldidan yuklamalaridan biri ishlatiladi. yuklamasi ishtirokidagi gaplarda bosh gapdagi feʼl ham, ergash gapdagi feʼl ham oʻtgan zamonda yoki feʼllarning biri shart maylida, ikkinchisi esa oʻtgan zamonda kelishi, yoxud buning aksi ham boʻlishi mumkin. Biroq, feʼl shakllarining bunday xilma-xilligi tarjimaga taʼsir koʻrsatmaydi, feʼllar angelayotgan ish-harakat hozirgi yoki kelasi zamonni bildiradi. Umumiy qilib aytganda, yuklamasi ishtirokidagi real shartni bildiruvchi ergash gap quyidagi variantlarga ega boʻlishi mumkin:

Agar sen yozsang, men ham yozaman:

- 1) إِنْ كَتَبْتَ كَتَبْتُ.
- 2) إِنْ كَتَبْتَ أَكْتُبُ.
- 3) إِنْ تَكْتُبْ كَتَبْتُ.
- 4) إِنْ تَكْتُبْ أَكْتُبُ.

yuklamasi bilan kelgan ergash gapda feʼl oʻtgan zamon shaklida, bosh gapdagi feʼl kelasi zamonda ham boʻlishi mumkin:

³⁵ An-Nisa surasi, 78 oyat. –B.36

الله م أو تخفوه يحاسبكم بهو إن تبدوا ما في أنفسك³⁶

Agar ichingizdagi narsalarni oshkor qilsangiz ham, maxfiy qilsangiz ham, sizlarni Alloh hisob-kitob qiladi³⁷.

Real shartni bildiruvchi shart yuklamalaridan biri – yuklamasi ishlatilganda har ikki gapdagi fe'l o'tgan zamon shaklida keladi, lekin shartning ma'nosi hozirgi yoki kelasi zamonga tegishliligi qoladi. Masalan,

رَأَيْتَ الْقَنْدِيلَ فِيهَا إِذَا دَخَلْتَ الْغُرْفَةَ³⁸

Sen xonaga kirsang, undagi qandilni ko'rasan.

Ba'zan bosh gapning mazmuniga ko'proq e'tibor qaratilgan bo'lsa, bosh gap ergash gapdan oldin kelishi ham mumkin. Masalan,

لست مبالغا إذا قلت إنني مريض³⁹.

Agar men kasalman desam, mubolag'a qilmagan bo'laman.

Bundan tashqari, fe'liy gaplarda jazm holati quyidagi sabablarga ko'ra bo'lishi mumkin:

a) buyruqni (الْأَمْرُ) ifodalashda:

أَكْرَمْنِي أَكْرَمَكَ⁴⁰.

Meni hurmat qil, men ham seni hurmat qilaman.

b) buyruqni inkor qilish (taqiqlash)da (الْإِنْفَاءُ):

لَا تَفْعَلْ يَكُنْ خَيْرًا لَكَ.

Buni qilma, senga yaxshi bo'ladi.

v) savol ma'nosini (الِاسْتِفْهَامُ) ifodalashda:

أَلَا تَأْتِنِي أَحَدُكُمْ.

Menikiga kelmaysanmi, sen bilan suhbat qilaman.

g) xohish-istakni (الْتَمَنَّى) ifodalashda:

أَلَا مَاءَ أَشْرَبُهُ

Suv bo'lsa edi, uni ichaman.

d) taxmin (faraz) yoki maslahat berishni (الْعَرْضُ) ifodalashda:

أَلَا تَنْزِلُ عِنْدَنَا تُصِيبُ خَيْرًا

Biznikida to'xtasang edi, senga yaxshi bo'ladi.

Shart ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gap yuklamasi bilan quyidagi holatlarda kelishi mumkin⁴¹:

1) agar bosh gap ismiy (ot kesimli) gap bo'lsa, masalan:

وَإِذَا كَانَ الْبَعْضُ يَتَصَوَّرُ أَوْ يَحْلُمُونَ بِأَنَّ الثَّوْرَةَ انْتَهَتْ.. فَأَيُّهُمْ وَاهْمُونَ...⁴²

³⁶ Baqara surasi, 284 oyat. –B.52

³⁷ Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimai. –T., 2001. – B. 282.

³⁸ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

³⁹ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 395.

⁴⁰ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 144.

⁴¹ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 145.

⁴² Axbar al-yavm. Raqm al-adad: 3519, as-sabt, 14 april, 2012. (arab tilida)

Agar ba'zi odamlar inqilob tugadi deb xayol sursa yoki orzu qilsalar, ular Adashgandirlar.

2) agar bosh gapdagi fe'l buyruq, buyruq inkor hamda xohish-istak shaklida bo'lsa, masalan:

وَإِذَا مَرَضْتُ فَاذْهَبْ إِلَى الطَّبِيبِ⁴³.

Agar kasal bo'lsang, shifokorga bor.

إِذَا الطَّبِيبُ نَصَحَ لَكَ فَأَعْمَلْ

Ba'zan noreal shartni ifodalashda bosh gap birikma olmosh bilan لا yuklamasidan iborat bo'lishi ham mumkin. Masalan,

لَوْ لَا الطَّبِيبُ لَأَسَاءَتْ حَالَةُ الْمَرِيضِ⁴⁴.

Agar shifokor bo'lmaganida edi, bemorning ahvoli yomonlashar edi.

لَوْ لَآه لَكُنْتُ تَعْسًا⁴⁵.

Agar u bo'lmaganida edi, men baxtsiz bo'lgan bo'lar edim⁴⁶.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskoy osvещenii. – M., 2001. – S. 510.
2. Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabskogo yazika. – M., 1969. – S. 475.
3. Lebedev V.G., Tyureva L.S. Prakticheskiy kurs arabskogo literaturnogo yazika. V 2-x ch. Ch.2. Normativniy kurs. –M., 2005. – S. 423–425.
4. Shagal V.E., Merekin N.M., Zabiroy F.S. Uchebnik arabskogo yazika. – M., 1993. – S. 303–304.
5. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 116.
6. Talabov E. Arab tili. – T., 1993. – B. 284–285.
7. Xikmatov A. Arab tili grammatikasidan saboqlar. – T., 2002. – B. 22–24.
8. Bekpulat S. Nahv asoslari. – T., 2005. – B. 17.
9. Рустамов А.Э. Шарт юкламалари (хуруфу-ш-шарт)нинг синтактик хусусиятлари// Sharq Mash'ali №1// T.2020. –B.108-11
10. Samiyeva, G. (2024). Ijtimoiy sohada maqsadli jamg'armalar va ijtimoiy fondlar faoliyatini takomillashtirishning xorij tajribasi. THE INNOVATION ECONOMY, 2(02).
11. Самиева, Г. Т. (2024). Анализ Бытового Обслуживания В Республике Узбекистан. Miasto Przyszłości, 51, 167-171.

⁴³ Antuan ad-Dahdah. Mu'jam qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Bayrut, 1992. – As-safha 145.

⁴⁴ Fuad Ni'mat. Mulaxxas qava'id al-lug'at al-'arabiyya. – Misr: al-Qahira, 1994. – As-safha 178.

⁴⁵ Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – T., 1997. – B. 394

⁴⁶ Рустамов А.Э. Шарт юкламалари (хуруфу-ш-шарт)нинг синтактик хусусиятлари// Sharq Mash'ali №1// T.2020. –B.108-116

12. Самиева, Г. Т. (2024). РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ СЛУЖИТ ПОВЫШЕНИЮ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ. Экономика и социум, (5-1 (120)), 1597-1600.

13. Fayziyeva, S., Samiyeva, G., & Yuldosheva, S. (2024). Possibilities of using economic mechanisms when organizing fruit and vegetable cooperatives. In E3S Web of Conferences (Vol. 539, p. 02024). EDP Sciences.

14. Samiyeva, G. (2023). AHOLI TURMUSH DARAJASINI OSHIRISH ISLOHOTLARINI AMALGA OSHIRISHNING XORIJ TAJRIBASI. THE INNOVATION ECONOMY, 1(03).

15. Samiyeva, G. T. (2023). IJTIMOIIY FONDLAR VA MAQSADLI JAMG 'ARMALAR FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISH.

16. Samiyeva, G. (2023). O 'ZBEKISTONDA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH ISTIQBOLLARI. THE INNOVATION ECONOMY, 1(02), 35-49.

17. Bo'ronov, N. (2024). MEDIA SAVODXONLIKNI OSHIRISHDA VR LABORATORIYANING TASHKILIIY MODUL MEXANIZMI. TAMADDUN NURI JURNALI, 5(56), 454-457.

18. Nazim, B. R. (2022). O 'zbek tilshunosligida takror va uning uslubiy xususiyatlari ba'zi adabiyotlarda, ayrim tadqiqot ishlarida o 'rganilgan. Erkin Vohidov ijodida doston janri alohida ahamiyatga ega. Mazkur maqolada Erkin Vohidov "Nido" dostonining til xususiyatlari haqida so. INTERNATIONAL CONFERENCE ON LEARNING AND TEACHING, 1(3), 500-504.

19. Буронов, Н., & Шоғуломов, Д. (2020). PREVENTING INFORMATION HAZARDS IN ONLINE PUBLICATIONS ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ. ББК 60 Е244 Ответственный редактор: Гуляев Герман Юрьевич, кандидат экономических наук Е244, 24.

20. Bo'ronov, N. M., & Nurutdinova, M. (2019). XXI ASRDA DINIY EKSTREMIZM TAHDIDLARI. In WORLD SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS (pp. 289-290).